

ANA-MARIA ȘTEFAN
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași

*Lumea celuilalt ca „lumea cealaltă”:
de la imaginarul Europei pre-moderne
la imaginarul secolului XXI*

*“The World of the Other” as “The Other World”:
Pre-modern and 21-st Century Images*

Keywords: identity, ethnocentrism, centre and periphery, mythical images, representations of space, The New World, The Third World, The Other World

Abstract:

In our sophisticated world, modern man still appeals to traditional images in order to communicate old as well as new ideas. We know that literally there can be no “centre”, nor such a thing as “the end of the world” on a ball-shaped Earth, but our mind and our discourse have accommodated themselves to the major contradictions between archaic images and recent knowledge. “The other world” is one such perennial image that has made an impressive career in mythology, metaphysics and... the social sciences discourse. Its prehistory as a sociological and political concept passes through several stages: from the mediaeval (imaginary) Antipodes, through the Renaissance image of “The New World” (as opposed to “The Old World”), through “The Third World” (image born as an appendix of the clash between the Eastern and Western hemispheres during the Cold War) to the nowadays Western image of “The Other World” as “the world of the other”.

„Lumea cealaltă, nota un scriitor britanic, este întotdeauna imaginată ca începând la capătul lumii cunoscute. Poate fi sălbăticia din spatele zidurilor cetății sau teritoriile neexplorate din marginea hărților, unde scrie: «Aici posibil balauri». Poate începe la ocean sau la poarta grădinii.”¹ Relativitatea conceptului era subliniată de autorul respectiv în contextul unei expuneri despre paranormal, însă remarca își păstrează validitatea dincolo de limitele unei discuții pe această temă. „Lumea cealaltă” este un complement mitic al „lumii acesteia” și, ca atare, imaginea ei depinde, în primă instanță, de modul în care subiectul își delimitează, își reprezintă și reprezintă (în fața alor săi și/sau a celorlalți) „lumea aceasta”.

Or, pe durata ultimelor secole, imaginea „lumii acesteia” (și, implicit, a „lumii celeilalte”) s-a schimbat radical sub (și în) ochii omului occidental; de vreme ce pământul a devenit din punct de vedere cultural și imagologic (mai ales!) „o bilă”², este din ce în ce mai puțin tentant să se vorbească despre *Terra incognita* – dacă există spații necunoscute pe care imaginarul uman să le sondeze, acestea se află, cel

¹ Patrick Harpur, *Daimonic Reality: A Field Guide to the Otherworld*, Penguin, 1995, trad. noastră, A.M.S.

² V. Marc Guillaume, Introducere la Jean Baudrillard și Marc Guillaume, *Figuri ale alterității*, trad. de Ciprian Mihali, Paralela 45, Pitești – București, 2002, p. 6.

mai probabil, altundeva decât pe Terra. Cât despre vechea lume, problema trebuie abordată mai degrabă „doctoral”, de unde titlul popularei serii de documentare „Planeta la control”.

Cu toate acestea, omul contemporan continuă să apeleze la reperatele tradiționale pentru a-și organiza și reprezenta lumea. În experiența cotidiană, spațiul terestru rămâne fragmentat și structurat după o logică esențialmente pre-modernă.¹ Pentru a evoca exemplele cele mai îndemână, ideea de *axis mundi* continuă să fundamenteze reprezentările identitare (despre sine și propriul grup – social, etnic, rasial), iar expresia „la capătul lumii” continuă să facă parte din vocabularul curent al omului modern care știe prea bine că locuiește, cu floarea și vulcanii săi, pe o planetă sferică. Prin urmare, oricât de departe ar fi împinsă „poarta grădinii”, dincolo de ea continuă să se afle, în repertoriul de imagini perene al omului occidental, „lumea cealaltă” (ca un complement necesar al „lumii acesteia”), și oricât de mare și de bine cunoscută este „grădina”, ea rămâne totuși, pe mai departe, grădina lui Candid, dincolo de care se întinde perspectiva lumilor posibile. Expansiunea cunoașterii umane a universului fizic și stăpânirea rațională a realității nu au anulat nevoia omului de a-și reprezenta alte lumi.

Reprezentările populare ale „lumii celeilalte” în imaginarul european derivă, cel mai probabil, ca în cazul atâtor alte culturi tradiționale, din împletirea a cel puțin două experiențe umane exemplare. Prima dintre ele se referă la concepția omului societăților pre-moderne despre moarte; ca în multe alte culturi, în Europa tradițională, moartea este concepută în termenii spațialității² – ca trecere, traversare, transcendere a unui hotar. Inconștient de relevanța ontologică a gestului, eroul mitic urcă pe un vrej sau coboară printr-un puț, străbate o pădure, trece peste o vale sau peste un curs de apă – repere familiare în peisajul geografic și cultural al Europei arhaice: „toate tipurile de deplasare în spațiu [ale eroului], scria V.I. Propp, converg spre un izvor unic: ele derivă din reprezentările legate de drumul mortului spre lumea de dincolo”³. A doua experiență exemplară se referă la deplasarea fizică a omului, ca individ – călătoria, periplul (în sensul etimologic al termenului, acela de călătorie odiseică, presupunând întoarcerea în punctul de plecare) –, dar, mai ales, la deplasarea fizică a grupurilor umane: migrația (preistorică și/sau istorică). Ambele experiențe marchează definitiv memoria individuală și colectivă, constituindu-se în suport epic a numeroase mituri etno- și sociogonice.

„Lumea cealaltă” asupra căreia se concentrează prezentul demers nu este, însă, „lumea de dincolo”, tărâm al spiritelor sau al (stră)moșilor, nici « *l'ailleurs des gnostiques* »⁴ și nici oricare altă lume alternativă vizitată de imaginația artistului, ci

¹ Investigarea modului în care omul își reprezintă spațiul (teoria „hărților mentale” etc.) intră deopotrivă în aria de cercetare a psihologiei cognitive și a geografiei culturale.

² Cf. Edward B. Tylor, *Primitive Culture, Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, 4-th ed., revised., vol. II, John Murray, London, 1903, cap. XIII.

³ V.I. Propp, *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*, trad. de Radu Nicolau, pref. de Nicolae Roșianu, Univers, București, 1973, p. 251.

⁴ Comparatistul francez Jean-Marc Moura distingea, în deschiderea unei lucrări dedicate tentației exotismului în literatura europeană, existența a două ipostaze esențiale ale străinătății

„lumea cealaltă” ca „lumea celuilalt”, a străinului – *alter* și, cel mai adesea, *alienus*.

Europa tradițională a întreținut o intransigentă cultură a excluderii, care îi plasa și menținea pe „cei alți”, spațial și simbolic, la periferia oicumenei creștine. Reprezentările cartografice medievale ale lumii, de tip TO, implică o dialectică de fractură a centrului și periferiei, care fixează Ierusalimul ca reper universal și nucleu unic, și rezervă „alterității radicale” (sintagmă folosită de sociologul Jean Baudrillard pentru a desemna exotismul) – adică raselor monstruoase – un sălaș întunecat la Antipozi¹. Începuturile colonizării europene și celebra controversă de la Valladolid repun în circulație, în răspărul moralei creștine a mizericordiei și în ciuda opoziției înverșunate a dominicanului Las Casas, imaginea aristotelică a barbarului născut sclav. Toate aceste atitudini, avându-și obârșia în tendințele etnocentrice inculcate, în mai mică sau mai mare măsură, în comportamentele sociale ale tuturor grupurilor umane, au contribuit la geneza imaginii „lumii celuilalt” ca „lumea cealaltă”.

Metaforele spațiale bazate pe opoziții simple de tipul: aici și acolo, înăuntrul și în afara corespund logicii binare a clasificărilor etnocentrice, care reduc diversitatea culturală la un singur ansamblu subiect-obiect²: „noi” (desemnați printr-un etnonim care înseamnă, în cazul ideal, „oameni”³, un atribut reprezentativ sau un superlativ pentru umanitate) și „cei alți”⁴, sălbatici sau barbari (de cele mai multe ori nediferențiați pe neamuri, topiți într-o masă amorfă de umanitate îndoielnică). Alteritatea obiectivată devine un „loc” – „lumea cealaltă”, adică lumea celuilalt, a străinului – care se definește prin relația de complementaritate cu familiarul, indigenul, reprezentat, la rândul său, spațial și deictic: „lumea aceasta”.

În repertoriul de sensuri pe care le comportă imaginea „lumii celeilalte”, această valoare semantică este și cea mai recentă, în ciuda bogatei sale „preistorii”, deoarece a fost consacrată nu prin mit, nici prin artă, ci prin discursul științelor socio-umane ale ultimelor decenii.

La sfârșitul anilor 1980, un grup (multicultural!) de profesori americani, în frunte cu Joseph N. Weatherby, publica o lucrare-manual care în 2010 a ajuns deja la a noua ediție: *The Other World* („Lumea cealaltă”), recomandată chiar de către autori ca „abecedar al problematicei Lumii a Treia, abordată interdisciplinar”⁵. În

sau „lumii celeilalte” (traducere aproximativă a termenului « *l'ailleurs* »): « un domaine d'expérience, effectif ou imaginaire, déjà habité par d'autres et dans lequel un personnage peut pénétrer; un phénomène d'horizon, une apparence transcendante selon laquelle la conscience qui s'éprouve limitée est vouée à projeter dans l'espace la récupération de cette absence de limites qu'elle sent en elle»: *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, PUF, Paris, 1998, pp. 1-2.

¹ Pentru exemplificare, v. *Harta lumii din Psalter Map Manuscript* (Londra, după 1262), Ms-Add 28681, The British Library, London.

² Cf. Tzvetan Todorov, *Cucerirea Americii*, Problema celuilalt, trad. de Magda Jeanrenaud, Institutul European, Iași, 1994, p. 229.

³ Cf. Marc Guillaume, *op. cit.*, p. 7.

⁴ Cf. *Cuvânt înainte* la Tzvetan Todorov, *Noi și cei alți*, Despre diversitate, trad. de Alex. Vlad, Institutul European, Iași, 1999.

⁵ V. Joseph N. Weatherby et al., *The Other World*, Issues and Politics of the Developing World, 8-th ed., Pearson Education Inc., 2009, p. VI; trad. noastră, A.M.S.

antropologia, sociologia, politologia, științele economice, critica literară post-colonială ale ultimelor câteva decenii, conceptul de „Lumea a Treia” – numită și „Lumea cealaltă” – a făcut carieră. Însă recuperare imaginii mitice a „lumii celeilalte” și adaptarea ei semantică la necesitățile discursului științelor socio-umane actuale nu s-a realizat instantaneu și nu a fost o soluție întâmplătoare. Există, în discursul occidental, o întreagă retorică a „Lumilor” care s-a dezvoltat treptat, începând cu Epoca Marilor Descoperiri Geografice.

În faza colonialismului incipient a intrat în circuit termenul „Lumea Nouă” – „Orbis Novus” – lansat de Pedro Mártir de Anghiera¹, un cărturar de origine italiană aclimatizat la curtea Isabelei de Castilia și recunoscut ca primul istoric al „Lumii Noi”. Pentru următoarele două sute cincizeci de ani, cel puțin, opoziția dintre „Lumea Veche”² și „Lumea Nouă” a fundamentat, în imaginarul european, concepția dominantă referitoare la imaginea lumii și la locul rezervat Europei și popoarelor ei în ordinea planetară.

Eurocentrismul subiacent opoziției este mai mult decât evident și a făcut, în timp, obiectul unor multiple critici: „noutatea” Americilor – nejustificată de vârsta lor reală, măsurabilă în ere geologice și în mii de ani de locuire umană – se definea prin raportare la reperi arbitrare, instituite prin bunăvoința conchistadorului european care confunda necunoașterea celuiilalt cu inexistența acestuia și actul temerar al descoperirii cu actul suprem al creației. Prima inițiativă a lui Columb la descoperirea pământurilor de peste Atlantic, așa cum o arată relatările din jurnalele sale de bord³, a constituit-o gestul adamic al „luării în stăpânire” prin numire: exploratorul dă nume noi ținuturilor, fără să se cramponeze, de regulă, de numele lor indigene, și aceasta pentru că navigatorul european privea teritoriile noudescoperite cu un ochi adamic, ca pe o „lume nouă”, fără istorie, nelocuită de Om (deși populată de oameni). Urmând această logică a mentalității eurocentrice și cristianocentrice precum și ritmul susținut al descoperirilor, harta „Lumii Noi” a devenit cu rapiditate, în jurnalele lui Columb, o transpunere în spațiu a calendarului catolic: “Renaming all the islands of the Caribbean for his own saints, Columbus makes the exotic his own.”⁴

Istoria colonială și post-colonială a relațiilor dintre cele două „Lumi” a condus, însă, la o revizuire semantică a imaginilor care le defineau. În peisajul „tinerei” Americi rupte de metropolă și în curs de intensivă industrializare, stigmatul noutății se transformă în avantaj și, ulterior, în privilegiu. O dată cu primenirea „vechilor” valori, „Lumea Veche” (redușă, în uzul curent, la Europa) își pierde ascendența asupra „Lumii Noi”, iar aceasta din urmă devine, la rândul său, un reper și un centru de iradiere a valorilor, dar și a imaginilor.

¹ V. Peter Martyr d'Anghiera, *De orbe novo*, tr. by Francis Augustus MacNutt, 2 vols, Putnam, New York, 1912.

² Europa, Asia, Africa (numită Libya, la început): cele trei continente cunoscute europenilor, chiar dacă doar aproximativ și parțial, încă din Antichitatea clasică.

³ V. *Jurnalul de bord al lui Cristofor Columb*, trad. de Theodor Enescu, studiu introd. de Paul Alexandru Georgescu, Artemis, București, 1992.

⁴ Casey Blanton, *Travel Writing, The Self and the World*, Routledge, New York & London, 2002, p. 9.

După ce, secole la rând, a fost un alter al Europei, America și-a construit propriul alter, proces pregătit de practicile sclavagiste ale Sudului, dar și de constituirea Statelor Unite, la rândul lor, în metropolă colonială (pentru Filipine, Cuba, Puerto Rico etc.). Dianne Long, în capitolul “The Other World” din lucrarea-manual *The Other World*, surprinde cu finețe cauzele în virtutea cărora o copleșitor de mare parte a planetei este percepută și reprezentată, în conștiința occidentală, ca „Lumea cealaltă”: “The Other World is often described as the have-not, underdeveloped, developing, less-developed, South, nonindustrialized, or Third World countries. Although political scientists, economists and geographers do not always agree about which specific countries make up this area, the term Other World refers to most of the countries in Latin America, Africa, Asia, and the Middle East. These countries include more than three-quarters of the world’s population, yet our daily references to them tend to include little more than sparse observations about a cultural orientation or a few generalizations about national politics.”¹

Asimilarea diferenței culturale cu „Lumea cealaltă” izvorăște, așadar, dintr-o auto-evaluare critică a Occidentului post-colonial, care presupune o dublă asumare: a unei cunoașteri extinse, pe de o parte, a unei ignoranțe profunde, pe de alta; în mod paradoxal, cele două se completează și se potențează reciproc. Cunoașterea superficială a altuia nu înseamnă recunoaștere: în zorii unei noi antropologii, „Occidentul” își măsoară potențialul, își admite limitele și încearcă să-și amelioreze percepția, să-și revizuiască propriul repertoriu de hetero-imagini.

Este de remarcat că identificarea „lumii celuilalt” prin intermediul imaginii „lumea cealaltă” nu constituie o contingență inexplicabilă a procesului de globalizare, ci, dimpotrivă, tocmai un efect al acestuia. Nimeni nu este mai conștient de propria cultură decât exilatul scria Tzvetan Todorov în *Noi și ceilalți*², alimentându-și punctul de vedere din experiența personală. La fel, adevărata conștiință a alterității nu se naște din alteritatea imaginată („rasele monstruoase” ale Evului Mediu) și nici din experiența sporadică a alterității (datorată negustorilor, misionarilor sau aventurierilor pre-moderni), ci din exercițiul susținut al contactului cultural.

Cu toate acestea, imaginea care identifică mai bine de trei sferturi din populația globului rămâne pregnant egocentrică: „Much of our perception of the world is from an American perspective. We tend to focus on events in our country, those in other Western nations, and, until recently, on U.S. – Soviet relations.”³ Și de această dată, precum în cazul raportului dintre „Lumea Veche” și „Lumea Nouă”, „Lumea cealaltă” nu este privită atât ca un complement al „lumii acesteia”, cât ca o creație a ei. Din perspectivă geopolitică, „Lumea cealaltă” își definește alteritatea prin imposibilitatea („incapacitatea”?) ei de a fi, până în prezent cel puțin, (precum) „lumea aceasta”, adică lumea statelor „occidentale” puternic industrializate; de aici și formulele alternative de „Lumea a Treia”, „lume sub-dezvoltată” sau „lume în curs de dezvoltare”, unde rețeta dezvoltării este canonică și totuși – dificil de realizat! – liberală (“The developing world looks to the West for modernization,

¹ Joseph N. Weatherby et al., *op.cit.*, p. 2; sublinierea noastră, A.M.S.

² V. ed. cit., p. 112.

³ Joseph N. Weatherby et al., *op.cit.*, p. VI.

but seeks its own brand of political, social, and economic framework”¹).

Printre imaginile echivalente „Lumii celeilalte” ca „lume a celuilalt”, „Lumea a Treia” ocupă un loc aparte, ca cea mai expresivă, cea mai complexă și cea mai uzitată dintre formulele alternative. Istoria conceptului de „Lumea a Treia” și a imaginii asociate în câmpul științelor socio-umane începe cu un articol publicat, acum șaiszeci de ani în „L’Observateur”, de către antropologul și economistul francez Alfred Sauvy. Orientarea articolului era una profund umanistă; Sauvy dorea să atragă atenția opiniei publice asupra clișeului lumii polarizate de Războiul Rece în două „blocuri” politico-economice și militare, în condițiile în care cea mai mare parte a omenirii se afla în afara conflictului americano-sovietic propriu-zis, dar constituia, în mod ironic, însăși miza conflictului: « Nous parlons volontiers des deux mondes en présence, de leur guerre possible, de leur coexistence, etc., oubliant trop souvent qu’il y a un troisième, le plus important, et en somme, le premier dans la chronologie. [...] Ce qui importe à chacun des deux mondes, c’est de conquérir le troisième ou du moins de l’avoir de son côté. »²

Sunt subliniate cu sensibilitate carențele și suferințele Lumii a Treia, dar și pericolul pe care îl reprezintă menținerea țărilor subdezvoltate în starea lor actuală de frustrare: « la pression augmente constamment dans la chaudière humaine. »³ În postura unui Las Casas al secolului XX, Alfred Sauvy, asemenea multor antropologi din generația sa, își asuma rolul de avocat al „celuilalt”, iar autoritatea în fața căreia Sauvy pleda cauza „Lumii a Treia” era, în tradiție democratică, opinia publică. Imaginea „Lumii a Treia” îi fusese inspirată lui Sauvy, după cum însuși preciza, de modelul celor trei stări ale societății franceze din Vechiul Regim; parafrazând replica lui Sieyes, Sauvy își încheia articolul cu fraza-avertisment: „Car enfin ce Tiers Monde, ignoré, exploité, méprisé comme le Tiers Etat, veut, lui aussi, être quelque chose. »⁴ Publicat într-un ziar de mare tiraj, articolul *Trois mondes, une planète* avea greutatea și tonul polemic al unui manifest.

Conceptul de „Lumea a Treia” al lui Alfred Sauvy este parte a unei serii de *alteri* ai „Occidentului” (european și trans-Atlantic), alături de „Lumea a Doua”, formată din statele incluse în blocul (acum ex-) comunist și de „Lumea a Patra”, concept adăugat ulterior seriei întrevăzute de Sauvy, și care rămâne neconsolidat, fiind chemat să evoce alteritatea în contexte foarte variate, de la națiunile fără stat la etniile care rămân fidele modelelor de viață arhaice (sustrăgându-se, astfel, procesului de globalizare), până la feminitate ca al doilea sex în statele Lumii a Treia. Pentru că este fondată pe condiții și relații politice care sunt, în comparație cu trăsăturile culturale, marcate de o accentuată instabilitate, modelul de clasificare a „Lumilor” s-a dovedit a fi unul extrem de plastic. Politologul John McCormick a propus, în anii ’90 o revizuire a vechii clasificări și înlocuirea ei cu o nouă clasificare, mai detaliată și adecvată noilor condiții, care conține nu mai puțin de șapte „Lumi”⁵. Însă „Lumea a Treia” își cucerise

¹ Dianne Long, *op. cit.*, p. 5.

² *Trois mondes, une planète*, „L’Observateur”, 14 août 1952, n°118, p. 14.

³ *Idem, ibid.*

⁴ *Idem, ibid.*

⁵ V. *Comparative Politics in Transition*, 6-th ed., Wadsworth Publishing, 2009.

deja, de decenii bune, privilegiul de a exista și funcționa ca o imagine autonomă, sustrasă legării seriale cu celelalte „Lumi” (Întâi, a Doua, a Patra...); este o „lume” în sine, iar ordinalul „a treia” este perceput ca un calificativ la gradul comparativ de inferioritate, și nu ca indiciul unei poziții într-o ierarhie complexă.

Prin urmare, din punctul de vedere al raportului dintre spectant și spectat, „Lumea Nouă”, „Lumea a Treia” și „Lumea Cealaltă” (cu sensul de „lume a celuiilalt”) aparțin aceluiași registru occidental de hetero-imagini. Spectantul, adică Occidentul (un alt concept relativ) în toate cele trei cazuri, contemplă alteritatea prin prisma unui ansamblu de auto-imagini pozitive care au, la nivelul conținutului, drept numitor comun sinele hiperbolizat, convertit în unic etalon și reper suprem, adică însăși baza etnocentrismului. Dacă la etnocentrism – care, dincolo de orice implicații etice, reprezintă unul dintre factorii fundamentali de menținere a coeziunii sociale a grupurilor umane – se adaugă forța de sugestie și potențialul conotativ pe care imaginea „lumii celeilalte” o deține încă din contexte mitice și mistice străvechi, ajungem să ne explicăm, fie și provizoriu, longevitatea acestei imagini, deplina sa funcționalitate în contextul lumii globalizate a secolului XXI.

BIBLIOGRAFIE:

- *** *Jurnalul de bord al lui Cristofor Columb*, trad. de Theodor Enescu, studiu introd. de Paul Alexandru Georgescu, Artemis, București, 1992.
- Baudrillard, Jean și Marc Guillaume, *Figuri ale alterității*, trad. de Ciprian Mihali, Paralela 45, Pitești – București, 2002.
- Blanton, Casey, *Travel Writing, The Self and the World*, Routledge, New York & London, 2002.
- Harpur, Patrick, *Daimonic Reality: A Field Guide to the Otherworld*, Penguin, London, 1995.
- McCormick, John, *Comparative Politics in Transition*, 6-th ed., Wadsworth Publishing, 2009.
- Moura, Jean-Marc, *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, PUF, Paris, 1998.
- Peter Martyr d'Anghiera, *De orbe novo*, tr. by Francis Augustus MacNutt, 2 vols, Putnam, New York, 1912.
- Propp, V.I., *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*, trad. de Radu Nicolau, pref. de Nicolae Roșianu, Univers, București, 1973.
- Sauvy, Alfred, *Trois mondes, une planète*, „L'Observateur”, 14 août 1952, n°118.
- Todorov, Tzvetan, *Cucerirea Americii*, Problema celuiilalt, trad. de Magda Jeanrenaud, Institutul European, Iași, 1994.
- Todorov, Tzvetan, *Noi și ceilalți*, Despre diversitate, trad. de Alex. Vlad, Institutul European, Iași, 1999.
- Tylor, E. B., *Primitive Culture*, Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom, 4-th ed., revised, vol. II, John Murray, London, 1903.
- Weatherby, Joseph N. et al., *The Other World, Issues and Politics of the Developing World*, 8-th ed., Pearson Education Inc., 2009.